

Mədəniyyət və İncəsənət

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/207-223>

Kübra Əliyeva

AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, Əməkdar incəsənət xadimi
Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0001-8379-1925>

aliyeva_kubra@mail.ru

Telman İbrahimov

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0008-0125-9678>

artmen4@yandex.ru

Qarabağ sakinlərinin süjetli divar xalçaları

(Bu günə qədər sirri açılmayan XIX əsrə aid Qarabağın süjetli xalçasının tarixi araşdırılması)

Xülasə

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində XIX əsrdə xalq ustaları tərəfindən xüsusi olaraq pano xarakteri daşıyıb və divardan asılmaq üçün saysız-hesabsız süjetli xalçalar toxunmuşdur. Onların üzərində müxtəlif təsvirlər: heyvan, quş, meyvəli ağac, insan rəsmlərini özündə əks etdirən süjetlər əks olunmuşdur. Xalq ustaları həmin bu rəsmləri jurnal, qəzet, kitab və yaxud parça və s. olan təsvirləri xalçalar üzərinə köçürürdülər. Qızılgüllü xalçalar; heyvan təsvirli xalçalar (əjdahalı, atlı-itli, marallı, ayı təsvirli, ceyran təsvirli, şir təsvirli, bəbir təsvirli, pişikli); süjetli xalçalar (insan təsvirli, konkret ədəbi əsərlərdən götürülmüş süjetlər, məişət səhnələrini özündə əks etdirən süjetlər, tarixi şəxsiyyətlərin təsvirlərini özündə əks etdirən süjetlər). Məsələn, “Rüstəm və Söhrab”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Flaminqo”, “Karmen”, “Molla Nəsrəddin”, “Rəqs edən qaraçılar” və s. Onların içərisində klassiklərin əsərlərindən götürülən obrazlarla yanaşı, xalq qəhrəmanları və siyasi dövlət xadimlərinin də rəsmləri vardı. Həmin süjetli xalçalardan biri də xalq arasında “Əyan məclisi” adlanır və Qarabağda toxunan həmin xalçalardan 6 ədədi hal-hazırda Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin, bir ədədi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında, üç ədədi – şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. Hazırkı məqalədə hər iki müəllif araşdırmalar apararaq həmin süjetin tarixini öyrənərək, onun tarixi şəxsiyyət olduğunu üzə çıxarmışlar ki, o da XIX əsrin sonunda yaşamış Əli Paşa adlı şəxslə əlaqəsi olduğu araşdırılaraq üzə çıxarılmışdır ki, o da bugünkü Balkan Albaniyası ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: *Qarabağ, süjet, divar xalçaları, insan, heyvan, rəsmlər*

Kubra Aliyeva

Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS

Doctor of Arts, Honored Arts worker

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0001-8379-1925>

aliyeva_kubra@mail.ru

Telman İbrahimov

Institute of Architecture and Design of ANAS

Doctor of Philosophy in Art History

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0008-0125-9678>

artmen4@yandex.ru

Wall Plot Carpets Of Karabakh Residents

(Historical research of the XIX century Karabakh plot carpet, the secret of which has not been revealed to this day)

Abstract

In the Karabakh region of Azerbaijan, in XIX century, folk craftsmen wove countless carpets with different plots that were specially designed to be hung on the wall and had the character of a panel. On these carpets various images-animals, birds, fruit trees, and human figures were depicted. Folk craftsmen adopted these images from journals, newspapers, books, or even from clothes, etc. and transferred them onto carpets. Karabakh wall carpets can be classified as follows: rose carpets; animal-themed carpets (dragon, horse-dog, deer, bear, gazelle, lion, leopard, cat); plot carpets (human-themed, plots taken from specific literary works, plots reflecting everyday scenes, plots reflecting images of historical persons). E.g. "Rustam and Sohrab", "Koroglu", "Gachag Nabi", "Flamenco", "Carmen", "Molla Nasreddin", "Dancing Gypsies" and so on. Among them, along with images taken from the works of the classics, there were also paintings of folk heroes and political figures. One of the carpets with such plot is popularly called "Ayyan Majlisi" - "The Council of cortiers" and various samples of carpets with same plot are kept in Azerbaijani museums. In this article, both authors having conducted research and having studied the history of this plot, come to well-founded conclusion, that person, pictured on the carpet was a real historical figure – Ali Pasha, who lived at the end of XIX century. This fact is connected with modern Balkan Albania.

Keywords: Karabakh, plot, wall carpets, human, animal, paintings

Giriş

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanca xalçalar əsrlər boyu, əsasən interyerlərdə döşəmələrin örtülməsi və bəzənməsi üçün istifadə edilib. Lakin tarixi faktlara nəzər salsaq görürük ki, hələ eramızdan çox-çox əvvəllər divarları örtmək və interyeri bəzəmək üçün də xalçalar yaradılmışdır. Belə xalçaların ilk nümunələri kimi, Dağlıq Altaydan tapılmış bir xovlu və bir xovsuz xalçanı misal gətirmək olar ki, mütəxəssislərin fikirlərinə görə, bu xalçalar Azərbaycana (Firudun Ağasıoğlu, Kübra Əliyeva), Türkiyəyə (Nicat Diyarbekirli), bəzən isə İrana aid edilir (Ağasıoğlu, 2012, 28 s.). Altaydan tapılan xovlu xalça dördkünc formaya malik olub, onun bir haşiyəsində bir-birinin arxasınca düzülmə maral, digər haşiyəsində isə atlar üzərində oturmış və yaxud da onların yanlarında hərəkət edən stilizə edilmiş kişi rəsmləri verilmişdir. Atların quyruqları düyünlənmişdir. Firudun Ağasıoğlunun fikrinə görə, burada mərasim, törən keçirən atlı türk sakalar ölən şahzadələrinin şərəfinə mərasim keçirilmişdir.

Tədqiqat

S.İ.Rudenkonun fikrinə görə, bu xalça Midiyada toxunmuşdur, bunu atlıların başındakı papaq və əynindəki gödəkçələri təsdiqləyir. Həmin geyimlər məhz midiyalı və farsların geyimlərinə bənzəyir. Bizim də fikrimizcə, eradan əvvəl IV-V əsrlərdə türk sakalar məhz Midiyada yaşamışlar, ondan sonra savramatlarla vuruşa-vuruşa Volqa çöllərinə, ordan da Altaya gedib çıxmışlar. Beləliklə, bu xalça məhz Azərbaycanlıların qədim vətəni olan Midiyada toxunmuşdur (Руденко, 1968, c.46-47). Rudenkonun bu kitabı nəşr olunandan sonra, dünyanın bir çox alimləri, həmçinin Türkiyə Cümhuriyyətinin o dövrdə yaşayan alimlərindən Nəriman Görgünay Qırzioğlu (Qırzioğlu, 2003, s. 25-30) və prof. Nicat Diyarbəkirinin (Diyarbəkirli, 1984) araşdırmaları çap olundu. Hər iki alimin fikirlərinə görə, bu xalça hun türklərinə aiddir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan alimlərindən Məmmədhüseyn Hüseynov ayrıca bir araşdırma apararaq bütün türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda bu günə qədər olan xalçalarda həmin oxşar elementlərin məhz Altayda tapılan xalçalar üzərində olan elementlərlə tam üst-üstə düşdüyünü ortaya qoymuş və bu paralellərin Azərbaycan xalçalarının eyni analoqu olduğunu mülahizə etmişdir (Hüseynov, 2016, s.318).

Sənətşünas, tədqiqatçı Arzu Zeynalova Azərbaycanda ilk dəfə Qarabağlı məcburi köçkünlərin yaşadığı yerləri gəzərək oranın əhalisiylə görüşmüş, süjetli divar xalçaları haqqında kifayət qədər material toplamış və uzun illər sonra 2022-ci ildə tədqiqat işini çap etdirmişdir. Ayrı-ayrı süjetlərini təhlili də həmin kitabda öz əksini tapmışdır (Zeynalova, 2022, s.190).

Rudenko tərəfindən Altaydan tapılmış digər xovsuz xalça üzərindəki yan görünüşlü iki qadın rəsmi olan kilim fraqmentində isə, bizim araşdırmalarımıza görə, zərdüştü qadınlar Göy tanrılarına (yeddi səyyarəyə)maq himnlərini oxuyurmuşlar ki, bu da baharın, yazın gəlişi münasibətilə keçirilən törən mərasimlərində baş verirdi. Beləliklə, bu xalçaların varlığı sübuta yetirir ki, üzərində süjetlər olan xalçalar, divarlardan asılmaq üçün nəzərdə tutulmuşlar (Əliyeva, 2021, s. 78-83).

Tarixdən məlumdur ki, fars tayfalarından olan Əhəmənilər Midiyanı tutduqdan sonra midiyalıların adət-ənənələrini, o cümlədən geyim tərzini və xalçanın məişətdə istifadəsi adətini də mənimsəmişlər. Bunu Ksenofont qeyd edir.++ Daha sonralar Sasanilər və ərəblərin vaxtında da Azərbaycanda kifayət qədər divar xalçıları toxunmuşdur. Bu divar xalçılarının ən möhtəşəmi Sasanilər dövründə toxunmuş, üzərində böyük bir bahar bağçasının təsviri olan xalça olmuşdur. Avropa və ərəb tarixçilərinin verdikləri məlumata görə, bu xalçanın üzərində ən yuxarıda günəşin təsviri qızıl iplərlə, yaz bağçası ağaclarının çiçəkləri və yarpaqları mirvari və zümrüd daşlarıyla, axan çayın içərisindəki kiçik daşlar almazlarla toxunubmuş. Bu saray xalçası “Xosrovun baharı” və yaxud fars dilində “Zemistani” adlanıb. Müxtəlif müəlliflərin və o cümlədən Lətif Kərimovun mülahizələrinə görə, sasanilərin sarayında bir dənə xalça olmuşdur ki, onun da adı “Baharistan” imiş. Bu xalça qış fəslində baharı xatırlatmaq məqsədi daşıyırmış və həmin xalı qış fəslində istifadə edildiyi üçün “Zemistani” adlanırmış. L.Kərimov Təbərinin yazdığını, yəni Mədain sarayında xüsusi xalça xəzinəsi olduğunu və orada iki xalça olduğunu inkar edir (Керимов, 1983, s.25).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ərəblər Azərbaycanı zəbt etdikdən sonra onlar Azərbaycandakı yerli ənənələrdən bəhrələnərək özləri üçün süjetli xalçalar da toxumuşlar. Bu haqda L. Kərimov belə yazır: “Şərq mənbələrinin verdiyi məlumata görə, VIII əsrdə Əməvilərin X xəlifəsi Hışam ibn Əbdülməlikin (693–742) sarayında ipəkdən və qızıl saplardan toxunmuş böyük xalı olmuşdur. Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, həmin xalı Mədain sarayından aparılan “Baharistan” xalısı ilə uyğunluq təşkil edirdi. Bundan əlavə, X əsrin məşhur tarixçisi Məsudinın məlumatına görə, Abbasilərin XI xəlifəsi Müstənsir Billahın (838-ci ildə doğulmuşdur) sarayında nəfis toxunuşlu, süjetli bir xalı da olmuşdur. Xalının üzərində şahların, xəlifələrin, o cümlədən Əməvilərin XII xəlifəsi Yezid İbn Vəlid ibn Əbdülməlikin (VIII əsr) təsviri toxunmuşdur” (Kerimov, 1983, s.16). L.Kərimovun dediklərindən məlum olur ki, qiymətli daş-qaşlar və insan təsvirləri ilə bəzədilmiş xalılar IX-X əsrlərdə xeyli dəbdə olmuşdur.

L.Kərimov Cənubi Azərbaycanda və eyni zamanda İranda ikiüzlü xalçaların varlığı haqqında belə məlumat verir ki, bu xalçalar sırf divar xalçaları, ya da qapı örtüyü, pərdəsi kimi istifadə edilmişlər.

O öz kitabında bu haqda belə yazır: “X-XI əsrlərdə Azərbaycanda “ikiüzlü”, farsca “*doruye*” adlanan yeni toxunuşlu xovlu xalçalar meydana gəlir. Adi xalçalardan daha mürəkkəb, üzü və arxa tərəfi fərqli kompozisiya və rənglərdə olan bu növ xalçalar, əsasən, saray və ziyarətgahların, zallararası qapı pərdələri üçün hazırlanırdı. Müasir dövrdə Məşhəd (İranın şimal-şərq hissəsindəki Xorasan əyalətinin mərkəzi) şəhərində şiələrin ziyarətgahlarından biri olan İmam Rza məbədinin qapılarında həmin pərdələrdən bir neçəsi asılmışdır. XVI əsrdə Təbriz şəhərində toxunmuş bu xalça-pərdələr Şah Təhmasibin göstərişinə əsasən həmin ziyarətgaha göndərilmişdir” (Kerimov, 1983, s. 18).

Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, istər XVI-XVII əsrlərdə, istərsə də XVIII-XIX əsrlərdə İranda və İran Azərbaycanında həddən artıq böyük və orta ölçülü, üzərində padşah və əyanları olan xalçalar toxumuşlar ki, hazırda onlar dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, xalçaçılıq sənətinin vüsətli inkişafı XV-XVII əsrlərdə Səfəvi hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə baş vermişdir. İstər Şah İsmayıl Xətai, istər onun oğlu Şah Təhmasib və Şah Abbasın dövründə Təbriz xalça məktəbi özünün “qızıl” dövrünü keçirmişdir. Bunun əsas səbəbi bu sülalənin incəsənətə, o cümlədən memarlıq, miniatur və xalça sənətinə olan böyük məhəbbətindən və mesənətlighindən irəli gəlirdi. Hətta Şah Təhmasib özü də bu sənəti dərinlən sevdidi üçün o dövrün məşhur rəssamlarından dərs almışdı. Bu haqda yenə L.Kerimov öz kitabında belə yazır: “Tarixi faktlara əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, Səfəvilər dövlətinin ikinci hökmdarı Şah Təhmasib rəssamlıq sənətinə həddən artıq meyil göstərdiyi üçün bu sənətin sirlərini sarayında baş rəssam və həm də emalatxana müdiri vəzifəsinə təyin etdiyi təbrizli Soltan Məhəmməddən dərs almaqla öyrənmişdi. İstedad və fitri qabiliyyətə malik olan Təhmasib miniatur və xəttatlıq sənəti ilə yanaşı, o dövrdə inkişaf etməkdə olan naxış və nəqqaşlıq sənətini və xüsusən - xalça sənətinin bədii-texnoloji xüsusiyyətlərini mükəmməl öyrənmiş, xalçaların layihələrini şəxsən hazırlamışdır” (Kerimov, 1983, s.36; Kerimov, 1980, s.20).

XVI əsr Təbriz sənət məktəbinin yaranmasında əsaslı rolu olan Soltan Məhəmməd Təbrizi, əlyazma kitablar üçün işlədiyi miniatürlərin mövzusunu bəzən real həyatdan götürərək, məişət janrlı süjetli təsvirlər yaratmışdı. O, eyni zamanda portretlər, süjetli xalça və bədii parça eskizləri də yaradaraq kitab cildləmə, bədii keramika və bir çox başqa sahələrdə də fəaliyyət göstərmişdir (Kerimov, 1993, s.75).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, ilk orta əsrlərdən başlayaraq yalnız Şərq ölkələrində deyil, eyni zamanda Avropa ölkələrində də süjetli və ornamental xalçalar dəbə düşmüşdü. Bu xalçaların ilk nümunələri, çox güman ki, X-XI əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda Təbriz ustalarının eskizləri əsasında yaranmışdır ki, onlar da çox bahalı məmulat kimi kilsələrdə istifadə edilirdi. Bu məmulatlar “şpaler” adlanırdı. Əsrlər keçdikcə bir sıra Təbriz ustaları XVI əsrdə Parisə getmiş və orada çalışan Qobelenlər sülaləsinə məxsus olan böyük həcmli boyaqçı fabrikinə icarəyə götürüb orada yenidən dəbə düşən şpalerlərin toxunmasını təşkil etmişlər. Bununla da şpalerlərin şöhrəti tədricən artır və onlar böyük həcmdə Fransa saraylarının divarlarını bəzəməyə başlayır. Daha sonra bu dəb Avropanın digər ölkələrinə, o cümlədən İngiltərə və Almaniyaya da yayılır. Tezliklə şpaler adı toxunduğu emalatxanaların mülkiyyətçisinin adı ilə - qobelen adı ilə adlanmağa başladı. Tezliklə qobelenlərin yaradılması prosesinə Avropanın ən məşhur rəssamları cəlb edilir. Onlar şpalerlərin eskizlərini iri kartonlarda işləyir, sonra həmin kartonları toxuculuq dəzgahların arxasına qoyurdular. Beləliklə, toxucular toxuduqları süjetləri karton üzərində eskizə uyğun olaraq birəbir yaradırdılar.

O ki qaldı Azərbaycana və İrana, üzərində süjet və ya portret olan xalçalar bir qayda olaraq məşhur insanların, şahların portretləri ilə bəzənməyə başladı ki, burada onlar “Şah” (məşhair) adı ilə yayılmağa başladı. Tezliklə Təbriz miniatur məktəbinin nümayəndələri XVI-XVII əsrlərdə öz rəsmlərini xalça və keramika məmulatlarına köçürməyə nail oldular. Orta əsrlərdə Təbrizdə Soltan Məhəmmədin əlindən çıxan dizaynlar əsasında böyük ölçülü süjetli və ornamental xalılar toxundu ki, onların da ən məşhur nümunələrindən biri “Şeyx Səfi” adı ilə Londonun Viktoriya və Albert muzeyində, o biri isə “Ovçuluq” adı ilə İtaliyanın Milan şəhərindəki “Poldi Pezzoli” muzeyində saxlanılır.

XVIII-XIX əsrlərdə Qacarlar dövründə Azərbaycanın istər şimal, istərsə də cənub hissələrində miniatür sənətinin şerti dekorativ üslubu ilə Avropa təsviri sənətinin realistik üslubu sintez edilərək yeni təsviri cərəyanı yaranır. Bu yeni cərəyan şerti olaraq “Qacar üslubu” adlanmışdır. Sürətlə yayılan bu üslubda minlərlə tablolar, divar rəsmləri, kitab qrafikasında rəsmlər yaradılır ki, onların da nümunələri bu gün dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanılmaqdadır. Bu cür divar rəsmləri eyni zamanda xanlıqlar dövründə xan saraylarının bədii tərtibatında geniş tətbiq edilib. Bu baxımdan Şuşadakı zəngin şəxslərin evlərindəki divar və tavan bəzəkləri, Naxçıvan və İrəvan Xan saraylarının divar və tavan pannoları və ən nəhayət, Şəki Xan sarayının nadir divar və tavan rəsmləri buna misal ola bilər. Bu xüsusda Bakı şəhərini də qeyd etmək yerinə düşər; belə ki, neft bumu dövründə – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakının zəngin adamları o dövrün dəbinə uyğun olaraq, evlərini avropasayağı bəzəyərkən, evlərinin divar, tavan və dəhlizlərinə belə rəsm-pannolar çəkdirmək üçün xüsusi olaraq usta rəssamları dəvət edirdilər.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan xalçaçı rəssamı, alim L.Kərimov orta əsrin görkəmli şairlərindən biri olan – Firdovsinin (X əsr), musiqişünaslardan – Səfiəddin Urməvinin (XIII əsr), memarlardan – Əcəmi Naxçıvanının (XII əsr) portret-xalçalarını yaratmışdır. Eyni zamanda o, monumental, böyük ölçülü, mürəkkəb sujetli iki xalı da hazırlamışdır ki, onlar sujetli xalılardan ən nadirlərindən hesab oluna bilər. Bu xalılardan biri Stalinə, biri isə Leninə həsr olunaraq Sovet dövründə toxunmuşdur. Hazırda onlar Azərbaycanda Milli İncəsənət Muzeyinin və Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin fondlarında saxlanılır.

Azərbaycanın sujetli xalçalarına qayıtdıqda qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı xalçaçılıq məktəbləri arasında ən çox sujetli divar xalçaları Təbrizdə və Qarabağda toxunmuşdur. Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, saraylarda interyerin bəzəyi yalnız divar rəsmləri vasitəsilə yerinə yetirilirdisə, rayon, kənd evlərinin interyerində isə, üzərində sujet olan xalçalar istifadə edilirdi.

Qarabağın divar xalçalarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Qızılgüllü xalçalar

2. Heyvan təsvirli xalçalar (əjdahalı, atlı-itli, marallı, ayı təsvirli, ceyran təsvirli, şir təsvirli, bəbir təsvirli, pişikli,)

3. Sujetli xalçalar (insan təsvirli, konkret ədəbi əsərlərdən götürülmüş sujetlər, məişət səhnələrini özündə əks etdirən sujetlər, tarixi şəxsiyyətlərin təsvirlərini özündə əks etdirən sujetlər).

Qarabağın sujetli divar xalçaları tək heyvan, quş rəsmləri ilə tərtib olunmamışdır. Zaman-zaman Şərq və Qərb klassik ədəbiyyatından götürülmüş və xalq arasında yayılan mifoloji obrazlar, məşhur roman qəhrəmanlarını özündə əks etdirən lirik məhəbbət və ya faciə sujetlərini xalça ustaları xalçaların şerti-dekorativ üslubuna uyğunlaşdırmağa çalışaraq onları müxtəlif kompozisiyalarda əks etdirmişlər.

“Rüstəm və Söhrab”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Flaminqo”, “Karmen”, “Molla Nəsrəddin”, “Rəqs edən qaraçılar” və s. (Əliyeva, 2025, s.111-125).

Bütün bu xalçalar içərisində uzun illər Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində və Azərbaycan Milli Xalça Muzeyində saxlanılan bir sujetli xalça haqqında söhbət açmaq istərdik (Ətraflı bax: Abdulova, 2013, s.35). Söhbət edəcəyimiz bu və buna bənzər xalçalar Qarabağda tarixən “divar xalçaları” adlanmışlar. Çünki onlar bir növ panno xarakteri daşıyaraq, divarı bəzəmək üçün nəzərdə tutulmuşlar. Xalça üzərində qəlyan çəkərək söhbət edən üç kişi təsvir olunmuşdur. Kişilər öz geyimlərinə görə, bir-birindən tamamilə fərqlənirlər. Xalça üzərində təsvir olunan şəxslərin kim olması haqqında bu günə qədər məlumat yox idi. Lakin uzun illər Elmlər Akademiyasında birgə çalışdığımız həmkarım - Telman İbrahimovla birgə araşdırmalarımızın nəticəsində bu sujetin məzmunu və iştirakçıları müəyyən ediləblər (İbrahimov, electronic resource).

Xalçanın üzərində təsvir olunan kişilərdən birini XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin tərkibində olmuş Albaniya və Makedoniya paşalıqlarının yerli alban mənşəli hökmdarı Əli Paşa Tepelene olmasını müəyyən etdik. Vaxtilə dəniz quldurluğu ilə məşğul olmuş Əlipaşa Tepelene Osmanlıya sədaqət göstərdiyinə görə Osmanlı sultanından paşalıq (hərbi

qubernatorluq) qazanmış və Cənubi Rum elində Osmanlı sultanlığının nüfuzunu həyata keçirmişdir. Əli Paşanın Osmanlı sultanlığına sədaqəti və Alban mənşəli kökləri onun Osmanlılar və yerli Alban tayfaları arasında nüfuz qazanmasına səbəb olmuşdur. Fövqəladə qabiliyyətə, şücaət və strateji düşüncəyə malik olan Əlipaşa qısa zamanda Balkanların hərbi və siyasi liderlərindən birinə çevrilmişdir (Electronic resource).

XIX əsrin sonunda Osmanlı Sultanlığının daxilən zəifləməsindən istifadə edən Əli Paşa şəxsi hakimiyyətini gücləndirərək Albaniya paşalığının faktiki olaraq müstəqil hökmdarına çevrilir. Bu xəyanəti və Albaniyada vüsət alan müstəqillik hərəkətini yatırmaq məqsədilə Osmanlı Sultanı II Mahmud Əli Paşanın edam olunmasına əmr verir. 1822-ci ildə Əli Paşa Tepelene Osmanlı əsgərləri tərəfindən Yanina adasındakı Müqəddəs Panteleymon kilsəsində güllələnir, başı kəsilərək – İstambula, Sultan II Mahmuda göndərilir

(https://www.azerbaijanrugs.com/guide/karabagh/pictorial/antique_caucasian_karabagh_pictorial_rug_24.htm).

Məlum olduğu kimi, Əli Paşa Tepelene Avropanın ən zəngin siyasi liderlərindən biri olub. Dövrün bir çox görkəmli şəxsləri Əli Paşanın Yanina adasındakı sarayında qonaq olmuş və onun misilsiz sərvətləri haqda məlumat vermişlər. Əli Paşa xəzinəsinin ən məşhur inciləri sırasında o dövrdə dünyanın ən iri və məşhur qobelen-xalçası və Osmanlı Sultanlığının qurucusu – Orxanın qılıncının adları çəkilir. Saray divarının incisi olan “Əli Paşa və əyyanları” süjetli qobelen toxunuşlu xalça XIX əsrin əvvəlində Fransada toxunaraq, Əli Paşaya hədiyyə edilmişdir. Xalçada Əli Paşa öz sarayında, əyyanları ilə qəlyan çəkərək söhbət edərkən təsvir olunub. Vaxtilə Əli Paşanın Yanina adasındakı qəsrinin bəzəyi olmuş bu xalça hal-hazırda Albaniyadakı Əli Paşa Tepelene Muzeyinin eksponatıdır (https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-karabakh-pictorial-rug-king-court-persian-tableau-carpet/id_f_33985702/#zoomModalOpen)

1910-1915-cu illərdə Balkanlarda Osmanlı hegemonluğuna qarşı siyasi-hərbi hərəkət cərəyan etməyə başlayır. Bu hərəkətin genişləndirilməsi məqsədilə Rusiya İmperiyası “Balkan İttifaqı” yaradaraq, xarici və daxili siyasətdə Osmanlıya qarşı aşkar və gizli təxribatlar təşkil edirdi. Balkanların azadlıq hərəkətinin məşhur tarixi epizodlarından biri olan Əli Paşa Tepelene qiyamı rus canişinləri tərəfindən geniş tərənnüm olunurdu. Əli Paşa Tepelene obrazını Balkanların azadlıq qəhrəmanı kimi təbliğ etmək məqsədilə “Əli Paşa və əyyanları” süjetini əks edən məşhur fransız qobelenindən fotolar çəkilərək, posterlər çap olunur, Avropa və Rusiyada yayımlanırlar (https://www.landryandarcari.com/products/karabagh-handwoven-tribal-rug_j70082?variant=43976469938397).

Əli Paşa xalçasını əks edən posterlər Rusiya tabeliyində olan və Qafqazın xalçaçılıq mərkəzi olan Qarabağa da göndərilərək, xalçanın surətlərinin toxunması sifariş edilir. Bu sifarişin məhz Rusiyanın xüsusi dövlət sifariş olması – Rusiya İmperiyası Dövlət Gerbinin xalçalardan birində iki dəfə toxunması təsdiq edir (Жизнь Али Паши Янинского, 1822).

Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması, ardınca isə, Rus İmperiyasının süqutu və Bolşevik hakimiyyətinin bərqərarı nəticəsində sifariş olunmuş “Əli Paşa və əyyanları” süjetli Qarabağ xalçaları yaddan çıxır. Buna baxmayaraq, yerli toxucular tərəfindən bu xalça 1926-cı ilə kimi vaxtaşırı toxunur. Toxucuların xalçada hansı tarixi şəxsin və hansı tarixi hadisənin əks olunmasını bilmədiklərindən, xalçadakı şəxslərə və ümumən süjetə uydurma adlar və romantik məzmun vermişlər. Digər tərəfdən, ola bilsin ki, İnqilabdan sonra yeni Bolşevik hakimiyyətdən qorxan toxucular xalçanın siyasi məzmunlu olmasını gizlətmək məqsədilə, təsvir olunan şəxsləri “xan”, “şirxan” “şah” adları ilə adlandırmışlar. Bu dizaynı xalça toxucuların fərqli sənətkarlıq bacarıqlarına malik olmaları səbəbindən bəzi xalçalardakı təsvirlər texniki səbəbdən ciddi təhriflərlə toxunmuşdur. Qarabağda toxunan həmin xalçalardan 6 ədədi hal-hazırda Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin, bir ədədi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında, üç ədədi – şəxsi kolleksiyalarda saxlanılaraq, hal-hazırda İnternet vasitəsilə satışa çıxarılmışlar. Bütün bu xalçaların prototipi və orijinalı olan “Əli Paşa və əyyanları” qobelen-xalçasının özü isə, hal-hazırda Balkan Albaniyasında, Əli Paşa Tepelene Muzeyində saxlanmaqdadır.

Nəticə

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağın Şuşa, Ağdam və Bərdə kimi şəhərlərində interyeri bəzəmək üçün toxunan təsvirli xalçalar bu günə qədər azərbaycanlıların yaşadıkları interyerləri hələ də bəzəməkdədirlər. O ki, qaldı “Əli Paşa və əyyanları” adlı məşhur xalça, təbii ki, o sadə, tarixi məzmunu olmayan süjeti əks etdirmir. Xalça vaxtilə məşhur bir tarixi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini əks edən tarixi əsərdir. Xalça Fransada toxunmuş qobelenin Qarabağın paytaxtı – Şuşada toxunmuş Qafqaz variantlarıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağasıoğlu, F. (2012). Qarabağın sehirlir bir Basırıq xalısı. Bakı, Yazıçı, 28 s.
2. Rudenko, S.İ. (1968). Drevneyşiyev i mire xudojestvenniye kovri i tkani. İz oledenelnix kurqanov Qornoqo Altaya. Moskva, İskusstvo. 134 s.
3. Qırzioğlu, N. (2003). Pazırık halısı və günümüzde yaşayan örnəkleri // “Türkeli” aylıq siyaset, fikir, kùltür ve sanat dergisi. Ankara, Eylül, Yıl: 7, Sayı: 101.
4. Diyarbəkirli, N. (1984) Pazırık halısı Türk dünyası araşdırmaları, türk halıları. Özel sayısı, Ekim, // “Türkeli” aylıq siyaset, fikir, kùltür ve sanat dergisi. Ankara, Eylül Yıl: 7, Sayı: 101.
5. Hüseyinov, M. (2016). Pazırık xalısı – rəmzlər dünyası. Bakı: “Şərq-Qərb”, 368 s.
6. Zeynalova, A. (2022). Qarabağın süjetli xalçaları. Bakı: Afpoliqraf, 204 s.
7. Əliyeva K. Azərbaycan muğamı. Onun qədim tarixi kökləri və ənənələri (arxeoloji materiallar əsasında) // “Musiqi dünyası” Azərbaycanda ilk elmi-pedaqoji, tənqidi-publisistik, mədəni-maarifçi beynəlxalq jurnalı. Bakı, 2021, №1, Cild 86 (ingilis dilində) İmpact factor, s. 78-83.
8. Kerimov, L. (1983). Azerbaydjanskiy kover. III tom. Baku, Qyandjlik, c.25.
9. Kerimov, L. (1983). Azerbaydjanskiy kover. II tom. Baku, Qyandjlik, c.16.
10. Kərimov, K. (1980). Azərbaycan miniatürləri, Bakı, İşıq, s.20.
11. Kərimov, K. (1993). Soltan Məhəmməd və onun məktəbi. Bakı, İşıq, s.75.
12. Əliyeva, K. (2025). Şuşa sənət beşiyidir. Şuşa xalı-xalçaları və onların dünya mədəniyyətindəki yeri // Elmi məqalələr toplusu. III cild. Bakı, Bakı mətbəəsi, s.111-125.
13. Abdulova, G. (2013). Qarabağ xalçaları, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Kataloq, s.35, Bakı, https://www.academia.edu/41746753/Qaraba%C4%9F_xal%C3%A7alar%C4%B1
14. İbrahimov, T. Balkan Napoleonu və “Yanina aslanı” ləqəbli Ali Paşa Tepelene – Qarabağ xalçasında. https://www.academia.edu/129563229/_BALKAN_NAPOLEONU_
15. <https://www.instagram.com/azerbaijannationalcarpetmuseum/reel/DJtOPUDttrd/>
16. https://www.azerbaijanrugs.com/guide/karabagh/pictorial/antique_caucasian_karabagh_pictorial_rug24.htm
17. https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-karabakh-pictorial-rug-king-court-persian-tableau-carpet/id-f_33985702/#zoomModalOpen
18. <https://www.landryandarcari.com/products/karabagh-handwoven-tribal-rug-j70082?variant=43976469938397>
19. Jizn Ali Paşı Yaninskoqo. (1822). So vremeni yeqo detstva do 1821 qoda. Çast Pervaya. Moskva. Tipografiya S.Selivanskoqo.

“Rüstəm və Söhrab”. 1911-ci il. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi

*“Rüstəm və Söhrab”. Şuşa. 197x125 sm. 1826-cı il
V.Muradov. “Qarabağ bölgəsinin xalçaçılıq tarixi”. Bakı, 2015. s.370*

*“Rüstəm və Söhrab”. Şuşa. 353x153 sm. XIX əsrin əvvəli
V.Muradov. “Qarabağ bölgəsinin xalçaçılıq tarixi”. Bakı, 2015. səh.373*

“Koroğlu” dastanına həsr edilmiş xalça

*“Qaçaq Nəbi”yə həsr edilmiş xalça. 140x300 sm.
XX əsrin ortaları. Şəxsi kolleksiya*

*Üzərində “Flamenko” rəqsini ifa edən
İspan qızlarının təsviri olan Qarabağ xalçası. Türkiyə. Bardız bölgəsi*

“Rəqs edən qaraçılar”. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri

“Rəqs edən qaraçılar”. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri

Rəqs edən “Karmen”. Süjetli Qarabağ divar xalçası. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəli. Şəxsi kolleksiya. 130X90 sm. 1980-ci il

*Əli Paşa və saray əyanlarını təsvir edən gobelen, Fransa, XIX əsr.
Albaniya, İoannina qalası – Əli Paşa Muzeyi*

J. Cartwright tərəfindən çəkilmiş, fustanella geyimli əsgər ilə Əli Paşanın portreti

Əli Paşa və Kira Vasiliki

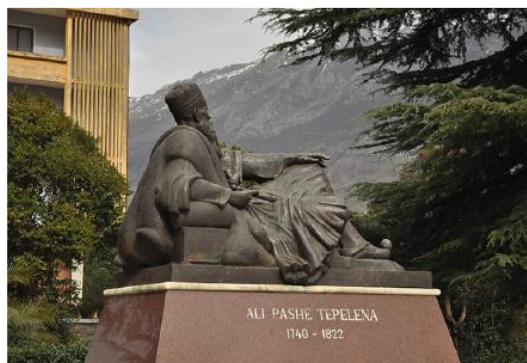
Friedrich Campe tərəfindən 1822-ci ildə Yanınəli Əli Paşanın ölümünü təsvir edən səhnə

*Əli Paşanın başının Sultan II Mahmud'a təslim edilməsini əks etdirən rəsm.
Albaniya, İoannina qalası – Əli Paşa Muzeyi*

Əli Paşanın kəsilmiş başı Osmanlı sultanına təqdim edilmişdir

Əli Paşa Tepelən qalası

Albaniya Sosialist Respublikasının bayrağı

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. H.1336 / m. 1918.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. Tarix: 1926.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915–1920-ci illər.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. H.1333 / m. 1915.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915–1920-ci illər.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi.
(Oturan fiqurların başları üzərində Rusiya imperiyasının Dövlət gerbi iki dəfə toxunmuşdur.)*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915–1920-ci illər.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. H.1333 / m. 1915.
Şəxsi kolleksiya*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915–1920-ci illər.
Şəxsi kolleksiya*

Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. Tarix: 1917.
Şəxsi kolleksiya

Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. H.1333 / m. 1915.
Azərbaycan Tarixi Milli Muzeyi

Əli Paşa və saray əyanlarını təsvir edən qobelen, Fransa, 19-cu əsr Albaniya,
İoannina qəsri Əli Paşa Muzeyi

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915-1920
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

Daxil oldu: 16.02.25
Qəbul edildi: 13.04.25